

Social Justice in the Context of Globalization and Neoliberal Capitalism: Analysis of the Condition of Working Class in Region of Southern Serbia

Ognjen S. Milenković

University of Belgrade, Faculty of Philosophy, Department of Sociology

UDK 316.323:349.2

0009-0000-9743-6465

Cite this article:

Milenković S., Ognjen. 1/2026. Društvena pravda u kontekstu globalizacije i neoliberalnog kapitalizma: analiza položaja fabričkih radnika sa juga Srbije. *Eudaimonia – Journal of Legal, Political and Social Theory and Philosophy* 10: 116–137

DOI: 10.51204/IVRS_26105A

Key words:

- Social Justice
- Inequality
- Capitalism
- Globalization
- Neoliberalism

Author for correspondence:

Ognjen S. Milenković,

photondragonpaladin@gmail.com

Social (in)justice is heavily conflated with (in) equality. Considering that the world is pretty much completely globalized at this point, at the same time, the influence of globalization and neoliberalism must be taken into consideration. Inside nation-states, systemic and structural contradictions of globalized neoliberal capitalism are manifested. Certain social groups are discriminated against and maltreated on multiple grounds given their social identities. The paper aims to mark and analyze these tendencies in Serbia by looking into situations where worker's rights have been violated. The author first lays out a brief historical overview of some changes that have occurred at the world-system level, which is followed by inquiry into some philosophical and sociological aspects of social (in)justice. Then, concrete situations where workers' rights have been violated in the region of Southern Serbia are analyzed using local news reports as source. The conclusion is marked by discussion about previously laid-out data.

Društvena pravda u kontekstu globalizacije i neoliberalnog kapitalizma: analiza položaja fabričkih radnika sa juga Srbije

Ognjen S. Milenković

UDK 316.323:349.2

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za sociologiju

0009-0000-9743-6465

Referenca:

Milenković S., Ognjen. 1/2026. Društvena pravda u kontekstu globalizacije i neoliberalnog kapitalizma: analiza položaja fabričkih radnika sa juga Srbije. *Eudaimonia – Journal of Legal, Political and Social Theory and Philosophy* 10: 116–137

DOI: 10.51204/IVRS_26105A

Ključne reči:

- Društvena pravda
- Nejednakost
- Kapitalizam
- Globalizacija
- Neoliberalizam

Autor za korespodenciju:

Ognjen S. Milenković,
photondragonpaladin@gmail.com

Društvena (ne)pravda je neodvojiva od pitanja (ne)jednakosti, a s obzirom na činjenicu da je svet uveliko globalizovan, isto tako se moraju u obzir uzeti i uticaj globalizacije i neoliberalizma. Unutar granica nacionalnih država se manifestuju njihove sistemske i strukturne protivrečnosti i osobine. Pojedine društvene kategorije su diskriminisane i stoga zlostavljane na više osnova s obzirom na kompleksnost njihovih društvenih identiteta. Rad je usmeren ka mapiranju i analiziranju ovih tendencija u Srbiji kroz analizu konkretnih slučajeva kršenja radničkih prava. Prvi deo rada kontekstualizuje potonje podatke izlažući promene na svetsko-sistemskom planu od sedamdesetih godina prošlog veka do danas. Drugi deo rada je posvećen teorijskom obrazlaganju filozofske i praktične povezanosti pojmova (ne)jednakost i (ne)pravda. U trećem delu se analiziraju slučajevi kršenja radničkih prava kroz primere fabrika i preduzeća sa juga Srbije. Glavni izvor predstavlja lokalna dnevna štampa. Četvrti, zaključni deo, zao kružen je diskusijom o onome što je u tekstu prethodno izloženo.

1. UVOD: ISTORIJSKI OSVRT NA GLOBALNE PROMENE

Teško je preceniti značaj koji je pad Berlinskog zida imao za promenu epohalne svesti čovečanstva (Kuljić 2002, 16–19) koja je prethodila uspostavljanju novog poretka¹ iako su temelji neoliberalne varijante kapitalizma udareni još sedamdesetih godina prošlog veka. Pored socijalizma, bilo je neophodno srušiti ili barem pokazati državu blagostanja što je učinjeno paradigmatiskim promenama u tadašnjoj ekonomiji. Grupa intelektualaca okupljena oko američkog ekonomiste i nobelovca Milтона Fridmana, polazeći od pretpostavke da svaki vid mešanja države u tržišne ishode znači sigurnu propast tržišta (ili „put u ropstvo“ kako je to njegov savremenik i istomišljenik Fridrih fon Hajek nazvao) je nastojala da najpre opovrgne filozofski i heuristički značaj marksističkih, i – ponajviše – kejnzijanskih paradigmi u ekonomiji (Klein 2007, 53; Harvey 2007, 20; Moulrier-Boutang 2011, 14). Retroaktivno su se razlozi za ovakav preokret nalazili u političkim, društvenim ili privrednim okolnostima (poput nezaposlenosti ili krize akumulacije kapitala), premda neki autori poput Lika Boltanskog i Iv Šapelo sumnjaju u verodostojnost ovakvih narativa (Boltanski, Chiapello 2007, xxxix; Nedović 2005, 294; Harvey 2007, 14).

Protekcionizam² je takođe doveden u pitanje kao još jedan vid (nedozvoljenog, potencijalno destruktivnog) mešanja države u tržišne ishode, te početkom ovog milenijuma možemo pročitati radove pojedinih autora poput Brusa Stouksa koji sa podsmehom odbacuje bilo kakvu diskusiju na temu protekcionizma u vreme do tad neviđenog privrednog rasta, napominjući pritom da su i EU i SAD na putu da u potpunosti neutrališu tarifne linije kojih svakako ima sve manje. Budući da je privreda već uveliko globalizovana, nepraktično je uvoditi bilo kakve protekcioniističke politike (Stokes 1999, 90–96). Koliko god Stouks sa današnjeg stanovišta zvučao preterano optimističnim ili čak arogantnim, njegovi argumenti nisu sasvim neutemeljeni budući da se početkom ovog stoleća sklapa sve veći broj trgoviskih sporazuma i da se otvaraju nove zone slobodne trgovine što za posledicu ima i povećanje međuzavisnosti učesnika na globalnom tržištu (Radonjić 2002, 177; Radonjić 2004, 169). Širenje globalne trgovinske mreže je trebalo da omogući još veći privredni rast nego proteklih decenija.

Naliče neoliberalnog kapitalizma, ipak, predstavljaju privredne krize i nejednakosti (Turek 2017, 50). Kriza 2008. godine je pokazala da uprkos nadanjima državne granice još uvek bitno određuju gde, samim tim i ko, će trpeti negativne posledice nesmetanog širenja tržišne logike (Radonjić & Zec 2013, 5). Čak i SAD i

1 Neki autori bi čak rekli – restauracije starog poretka (Kuljić 2002, 18).

2 Grubo uzev, protekcionizam predstavlja doktrinu ili skup mera koje imaju za cilj zaštitu domaće privrede u odnosu na konkurente iz inostranstva kroz visoke carine ili primenom nekih drugih mera (Vuletić 2004, 46).

države centralne i zapadne Evrope koje su do krize bezbrižno uživale status neprikosnovenog hegmona su sada morale da se uhvate u koštac sa problemima poput onih sa bankarskim sistemom oštećenim usled špekulativnih aktivnosti koje su krizi prethodile. Međutim, špekulativne aktivnosti i osionost bankara su zanemareni, a rastuća nezaposlenost je viđena kao „mala žrtva“, neizbežna na duge staze (Ioannou & Charalambous 2024, 140). Poslednja, za sad, velika kriza se dogodila za vreme pandemije kovida (Radonjić 2024, 96) i nemoguće je na ovom mestu obuhvatiti čitav spektar promena, prvenstveno negativnih, koje je donela, pored velikog broja umrlih od same zaraze. Ipak, ono što je za ovaj rad bitno je to da su za vreme pandemije već postojeće nejednakosti i nepravde izbile ponovo u prvi plan (Bradaš, Reljanović & Sekulović 2020, 48–51; Holst, Fessler, Niehoff 2021, 47–48; Vladisavljević et al. 2022, 58–59)

Prethodno izlaganje istorije neoliberalizma i savremene globalizacije služilo je mapiranju i ilustraciji jedne promene, a to je promena temelja na kojima se kapitalizam *opravdava* (Boltanski, Chiapello 2007, 4). U odnosu na raniji period došlo je do izmene shvatanja kako će se (društvena) pravda postići. Dok je kapitalizam pre neoliberalnog zaokreta kao „malu žrtvu“ tretirao profite korporacija kako bi građani, posebno onih sa nižih stupnjeva društvene lestvice bili ekonomski i politički osigurani, danas se, u skladu sa neoliberalnom logikom tržišta, ili kako to Lik Boltanski i Iv Šapelo nazivaju pravilima „tržišnog polisa“ (Boltanski, Chiapello 2007, 23; Kuljić 2018, 275), „malom žrtvom“ smatraju najniži slojevi društva, pod pretpostavkom da ne treba kočiti progres garantovan od strane korporacija, preduzeća i pojedinaca uspeh na tržištu samo kako bi se položaj najnižih slojeva popravio.

1.1 Kontekstualizacija društvene (ne)pravde: u senci neoliberalizma i globalizacije

Društvena pravda predstavlja stanje u okviru jednog globalnog društvenog sistema koje se temelji i opravdava nekom idejom o poželjnom društvu, odnosno utopiji. Pitanje društvene pravde, odnosno ko, koliko i šta dobija učestvujući u procesu reprodukcije društvenog života je neodvojivo od pojma *klase*, s kojim ruku pod ruku ide u poslednjih bezmalo pola veka aktuelan pojam *globalizacije*. Podruštvljeno shvatanje pravde nije nova pojava. Promišljanja filozofa poput Aristotela su pravdu dovodili u pitanje kroz pojam (ne)jednakosti. Društvena osnova pravde danas je posebno aktuelna. Pravda nije subjektivni kvalitet ili osobina, već pitanje političkog sistema³ (König, Richter 2008, 10; Eichenhofer 2005, 10). Nemački pravnik Eberhart Ajhenhofer čak tvrdi da pravda radi u službi jednakosti (Eichenhofer 2005, 210). Ne treba posebno naglašavati da je preduslov demokratije pravna

3 Moglo bi se na ovom mestu dodati: i društvene strukture, koja je sa njim tesno povezana.

jednakost (Eicherhofer 2005, 210). U zavisnosti od toga kako definišemo poželjno društvo, tako ćemo definisati i društvenu pravdu, koja inače teško da se može definisati kroz srodne pojmove iz pravnih nauka poput pravdoljubivosti, pravičnosti ili pravednosti (Kuljić 2018, 276). Već spomenuto urušavanje države blagostanja i socijalizma je imalo uticaja i na naše poimanje (ne)pravde i (ne)jednakosti, koje se danas uglavnom vezuju za jednakost šansi i ravnopravnosti identiteta⁴ (Kuljić 2018, 280). Još jedan od aspekata promene epohalne svesti leži u rasparčavanju društva na pojedince odnosno atomizaciji istog, što Ajhenhofer ilustruje rečenicom Margaret Tačer „There is no such thing as a society“ iliti „Ne postoji nešto tako poput društva“ (Eichenhofer 2005, 214).

Ljudska prava, kao i shvatanje društvene pravde, kakve znamo danas su čeljad Zapada. Razvoj debata o pravdi i posledično o pravima je povezan sa ekonomskim položajem društva i države o kojoj je reč, budući da su iste proizišle iz okolnosti pobuna, revolucija i društvenih nemira koji su nastajali iz potrebe za sigurnijim i kvalitetnijim životom koji nije jeftin (zdravstvena zaštita, pomoć za nezaposlene, itd.; Račić 2012, 546). Teoretski gledano, ovo znači da se demokratija i jednakost u jednom društvu razvijaju po uzoru na druga, ekonomski i politički složenija (neki bi rekli – razvijenija ili čak modernija). Ili čak da zavise direktno od njihovog uticaja. Iako nije isključena ni danas, postojanje međunarodnih institucija znači da „tvrda“ sila u vidu vojske i prisile oružjem nije više jedini način da ideje i prakse s jednog kraja sveta dođu i ustale se na drugom. Naravno, prosto kopiranje propisa i ideja od drugih društava nije samo po sebi dovoljan uslov efikasnosti, zbog kojih su mnoga postsocijalistička društva, pa i srpsko, upala u zamku gde se propisi uvode čisto kako bi se ispunila obaveza koju nameću međunarodne i/ili nadnacionalne organizacije poput EU radi članstva u njima, dok se u praksi ista ne poštuju (Marinković 2016, 215). Istovremeno, kao što će se videti na docnijim primerima, državni aparat se povlači pred navalom preko potrebnog stranog kapitala, za kog bi neki autori čak rekli da ide ruku pod ruku sa međunarodnim institucijama (Lazić 2005, 78), tako da se niži slojevi stanovništva, koji su se među prvima istorijski borili za svoja, ljudska prava, sada nalaze između Scile i Haribde – s jedne strane kapitala koji za njih ne mari, s druge strane državnog aparata, koji je takođe nezainteresovan za njihov položaj.

Privredne i političke krize predstavljaju, ipak, najekstremniji i stoga najupečatljiviji vid kapitalističkih protivrečnosti, a ni njegova svakodnevica nije ništa manje haotična i riskantna. Države o kojima je do sada bilo reči predstavljaju zemlje

4 Slično Kuljiću, smatram da je latentna funkcija ovakvog retoričkog, čak i kognitivnog preokreta, u tome da se neoliberalni proces proizvodnje ne dovodi u pitanje. Ipak, za razliku od njega pitanja identiteta ne smatram za puko „odvlačenje pažnje“, jer su identitetske, ili preciznije – statusne – grupe, važne, kao što nam svakodnevica pokazuje.

globalnog centra, prema teoriji svetskog sistema⁵. Gore navedeno ispitivanje Radonjića i Zeca pokazuje da nepovoljniji položaj imaju uglavnom zemlje poluperiferije. Ipak, i jedni i drugi, a posebno ovi prvi, su u stanju da sistemske probleme prebrode zahvaljujući činjenici da eksploatišu rad i kapital perifernih zemalja. Zato je i neophodno okrenuti se narativima koji otklanjaju prepreke u vidu državnog intervencionizma kako bi kapital nesmetano mogao da se kreće, a zemlje periferije, poput Srbije⁶, predstavljaju odlično mesto za takve aktivnosti. Na prvi pogled deluje kao da će obe strane biti na dobitku, međutim, ekonomska teorija, čak i liberalna, nas uči da je pretpostavka ovakvog ishoda njihov (relativno) identičan odnos snaga (Mankju 2005, 63).

U nastavku rada biće analizirana društvena (ne)pravda prema radničkoj klasi u Srbiji, a razlozi za njeno opstajanje se mogu naći u tri podoblasti: 1) privrednoj, koja podrazumeva odnos (transnacionalne) privredne elite, (stranih) preduzetnika i menadžera prema radnicima, 2) političkoj, koja podrazumeva odnos države i domaćih političke elite prema radničkoj klasi, što podrazumeva istovremeno i odsustvo njihove reakcije kada dođe do otvorenog kršenja radnog prava i 3) kulturnoj, koja podrazumeva odnos javnosti prema radnicima (Isailović 2022), ali koja neće zbog obima ovog rada biti detaljnije analizirana. Pažnja će biti usmerena na prva dva nivoa koja su u velikoj meri komplementarna.

Razlozi kršenja radničkih prava i posledičnog neostvarenja društvene pravde u Srbiji, mapirani ovim radom, su: 1a) tržišni način opravdavanja društvenih odnosa i reprodukcije društvenog života (Boltanski, Chiapello 2007, 37) koji se manifestuje i na nivou diskursa (na primer, kada preduzeće otpusti velik broj radnika bez prethodnog upozorenja, kada otpuštaju trudne radnice, itd., pravdaju se narativima o efikasnom poslovanju i nužnosti onoga što su učinili); 1b) politička svoje odluke ili odsustvo istih takođe pravda tržišnim diskursom, tvrdeći da će se privreda razvijati

5 Teorija svetskog sistema (*world system theory*) predstavlja kritički odgovor njenog kreatora Immanuela Volderstina (Immanuel Wallerstein) na teorije modernizacije, prema kojima sva društva moraju da se razvijaju u skladu sa kapitalističkom logikom i da pre ili kasnije dođu na stadijum na kom se nalaze razvijene zemlje Zapada. Nasuprot njima, teorije zavisnosti, koje su bile jedan od Volderstinovih uzora, tvrde da se Zapad razvijao na račun kolonija iz kojih su crpljene sirovine i robovska radna snaga (Pešić 2025, 189). Volderstin dopunjuje ovo stanovište analitički i istorijski deleći svet na centar, kog čine bogate svetske sile koje predstavljaju „kontrolni toranj“ kapitalizma, periferiju, koju čine eksploatisane države, najčešće na prostoru Afrike, Azije ili Južne Amerike i poluperiferiju čijim se postojanjem osigurava sistemska ravnoteža budući da ona apsorbuje sporadične društveno-političke potrese u periferiji (Mandić 2015, 81–84).

6 U svojoj analizi položaja Srbije u svetskom kapitalističkom sistemu, Stefan Mandić je zaključio da se Srbija može svrstati u poluperiferijsku zemlju, doduše sa malim potencijalom za promenu svog položaja (Mandić 2015, 99). S druge strane, pojedini autori prvu polovinu ovog priveda stavljaju u zagradu ukazujući na to da jedina stvar koju pouzdano možemo tvrditi ta da Srbija nije zemlja centra. Budući da se u ovu polemiku ne može šire upuštati ovde, za potrebe napisa tretiraću Srbiju kao periferijsku zemlju, što će biti detaljnije obrazloženo analizom konkretnih slučajeva.

na dugi rok uprkos žrtvama koje je neophodno podneti na kratke staze, a latentna funkcija ovakvih narativa je idejno pravdanje nejednakog odnosa siromašne, periferne zemlje sa zemljama centra i poluperiferije (Mandić 2015, 87), kao i pravdanje loših odluka (npr. neracionalnog subvencionisanja) ili odsustva reakcije političke elite; 2) u praksi, to znači da se postojeći zakoni koji štite ne samo prava radnika, već i prava žena i pripadnika drugih nacionalnosti ne poštuju (Bukvić 2016; Stojilković 2019: 234–235; Pantelić 2024; Canić Milanović 2024), dok u drugim slučajevima 2b) zakoni ili ne postoje ili ih je potrebno dopuniti tako da odgovaraju realnom stanju (što se vidi na primeru platformskih radnika, Jašarević, Obradović 2021, 42). U oba slučaja, posledice postoje na nivou svakodnevice radnika. Naposljetku, 3) šira javnost ne pruža podršku radnicima kada konačno počnu da delaju, ali kao što je rečeno, odnos javnosti i radništva se neće analizirati u radu.

2. POJMOVNI OKVIR

Pre nego što pređemo na konkretnu analizu, neophodno je definisati ključne pojmove ovog rada. Najpre, pojam kapitalizma, koji predstavlja u *oblik reprodukcije društvenog života i koji*, po definiciji koju pruža sociolog Mladen Lazić, *posедује tri ključne osobine: 1) ekonomske odnose reguliše tržište; 2) interesi društvenih grupa se predstavljaju i ostvaruju posredstvom političkih stranaka ili partija i 3) društveni odnosi se legitimišu preko relativno slobodne javne artikulacije interesa dominantne, vladajuće grupe koji se prikazuju kao opšti interesi* (Lazić, Pešić 2019, 187). Globalizacija se za potrebe ovog rada, definiše kao *proces umrežavanja lokalnih grupacija i individualnih aktera na svetskom nivou sa propratnim političkim, privrednim i kulturnim posledicama*.

Klasa je, s druge strane, s obzirom na svoju komplikovanu istoriju i debate o njenoj prirodi, elementima, itd. (Lazić 2011, 18–24), složeniji pojam koji se takođe za potrebe ovog rada definiše kao *grupna i/ili individualna pozicija na lestvici društvene hijerarhije određena istovremenim uticajem funkcije u okviru društvene podele rada, načina i stila života i specifične kulture*. Klasa nije jedini obrazac hijerarhijskog ustrojenja jednog društva, već se preklapa, kao što ćemo i kasnije videti, sa mnogim drugim karakteristikama, poput rodne, seksualne, etničke, nacionalne ili generacijske pripadnosti. Ipak, u sociološkim istraživanjima, kako bi se očuvala autentičnost iste kao nauke, primat se daje klasi (Lazić 2011, 43), s obzirom i na zaostavštinu klasika kao što su Maks Veber (Max Weber), Karl Marks (Karl Marx), Pjer Burdije (Pierre Bourdieu) i drugi. U ovom radu se bavimo radničkom klasom u koju spadaju kvalifikovani, polukvalifikovani i nekvalifikovani manuelni radnici, ali i platformski i prekarni radnici. Svaka klasa poseduje određen *delatni potencijal*, odnosno mo-

gućnost da svojim kolektivnim delanjem utiče na događaje u okviru jednog (društvenog) sistema i koji zavisi od količine dostupnih resursa i stepena grupne svesti o vlastitim interesima (Stanojević, Vukelić 2014, 127; Lazić, Poleti 2014, 147–148; Lazić 2014, 252), kao i različite elite koje zauzimaju najviše institucionalne položaje u okviru jednog društva i koje mogu poticati iz različitih osnovnih klasa i slojeva.

U radničku klasu, osim navedenih grupa zanimanja ubrajamo i prekarne radnike iliti prekarijat i platformske radnike. Prekarijat predstavlja sloj radničke klase kog karakteriše nesigurnost radnog mesta uz upitnost ostalih uslova rada (Marković 2018, 216–217; Marković 2020, 110; Marković 2025, 18), dok platformski radnici (*digital work, digital economy, platform economy*) čine sloj radničke klase čiji je odnos sa poslodavcem posredovan internet-platformama ili aplikacijama pomoću kojih mušterije potražuju dobra ili usluge na daljinu, poput usluga dostave hrane ili prevoza (Jašarević & Obradović 2021, 49). Oba fenomena su relativno novijeg datuma i njihovo raspoznavanje od strane sociologije i srodnih nauka u okviru njihovog pojmovnog aparata predstavlja njegovu značajnu dopunu, kao i otvaranje novih pitanja vezanih za položaj radničke klase. Jašarević i Obradović napominju da platformski radnici često nisu raspoznati od strane pravnog sistema i stoga nemaju status zaposlenih kao ni pravnu zaštitu (Jašarević & Obradović 2021, 50–51), dok Aleksandra Marković napominje da je prekarijat u Srbiji sloj koji zbog svog specifičnog položaja nije u stanju da menja postojeći poredak (Marković 2025, 44).

3. METODOLOGIJA

Valja imati u vidu, pre nego što se pređe na analizu konkretnih slučajeva u Srbiji, nekoliko metodoloških napomena koje se tiču sekundarnih izvora na kojima se temelji ovaj rad. Izvori koji se koriste su vesti sa novinskih portala sa juga Srbije dominantno lokalnog karaktera (*Južne Vesti*), uz par izuzetaka koji se mogu svrstati u mejnstrim medije koje ideološki naginju ka prozapadnom liberalizmu (*Nova, N1*) ili manjih portala sa upadljivom levom ideološkom obojenošću (*Mašina*). Tendenciozno se naginjalo ka manjim, lokalnim portalima i medijima, budući da se kretalo od pretpostavke da su, s obzirom na svoj karakter, potencijalno pouzdaniji kao izvor. Na određenim mestima se koriste i podaci koje su omogućile neke nevladine organizacije (A11 – Inicijativa za ekonomska i socijalna prava). Ovde se mora napomenuti da analiza koja sledi nije nužno reprezentativnog, koliko eksplorativnog karaktera, te je treba uzeti iz tog razloga sa izvesnom rezervom.

Takođe, nije od odmet pojasniti i još neke metodološke odluke. Analiza je ograničena u geografskom smislu na područje Južne Srbije. Primarni razlog leži u epistemološkom rezu kojim bi se na sistematičniji način mogao opisati i razumeti

položaj radničke klase u Srbiji. Izuzetak predstavlja fabrika „Linglong“ iz Zrenjanina (Mašina 2022; Radivojević 2024) koju je valjalo spomenuti i analizirati kao primer koji je dugo privlačio pažnju javnog mnjenja, odnosno pridat mu je određen značaj od strane istog. Osim epistemološkog reza, Jug Srbije je značajan i zbog toga što se na toj teritoriji u vreme SFRJ nalazila postrojenja i fabrike nezanemarljivog uticaja (Novaković 2017, 126). Danas, umesto njih aktuelne su na istoj teritoriji fabrike i postrojenja kojima rukovode strane firme („Aptiv“, „Beneton“, „Džonson elektrik“, „Jura“, „Elrad“). Stoga se na toj teritoriji najbolje mogu uočiti, deset godina nakon završetka tranzicije i konsolidacije kapitalizma u Srbiji, karakteristike globalizovanog, neoliberalnog kapitalizma i njegov uticaj na ostvarivanje društvene pravde u jednoj zemlji globalne periferije.

4. ANALIZA STANJA U SRBIJI: RADNIČKA KLASA, PREKARIJAT I DRUŠTVENA (NE)PRAVDA

4.1 Pregled dosadašnjih istraživanja društvenog položaja radničke klase u Srbiji

Kada je u pitanju Srbija, nakon perioda stabilnosti socijalizma, bez obzira na njegove unutrašnje probleme, praćenog haotičnom blokiranom transformacijom devedesetih godina prošlog veka, za vreme kog su ipak udareni temelji promena koje će uslediti, usledio je period odblokirane transformacije tokom kog su se polako, ali sigurno, učvršćivali novi obrasci reprodukcije društvenog života, a paralelno sa njima i mesto Srbije u svetskom kapitalističkom sistemu. Taj proces je bio dobrim delom i „potpomognut“ (finansijskim, političkim, itd.) intervencijama spolja, s obzirom na ograničene kapacitete Srbije koji su posledica kako socijalističke statičnosti, tako i privredne devastacije devedesetih (Lazić 2016, 221). Agens promene su predstavljali, pored novoformirane političke i ekonomske elite koja je dobrim delom predstavljala rasparčanu reinkarnaciju kolektivno-vlasničke klase iz socijalizma, stručnjaci i srednja klasa odakle se ovi prvi najčešće i regrutuju (Lazić 2011, 138)⁷. Kao što Slobodan Cvejić pokazuje u svom istraživanju iz 2006. godine, u odnosu na sva druga postsocijalistička društva gde je nekadašnja vladajuća nomenklatura spuštena sa svoje elitne pozicije, u Srbiji je ista pružala otpor promenama

7 Upečatljiva karakteristika tranzicije (kojoj Zoran Stojiljković dodaje prefiks „pseudo-“) je haotičnost nastala kao posledica borbe nad političkim monopolom. Po Stojiljkovićevom mišljenju, sistem u Srbiji tog vremena (možda čak i ovaj sadašnji) se može bez ustručavanja opisati Veberovim pojmom političkog kapitalizma (Stojiljković 2019, 232–233) koji je netolerantan prema pobunama bilo kakvog tipa od strane potčinjenih klasa zbog čega je (sistematsko?) držanje radnika i drugih subservilnih klasa i slojeva bilo nužno kako bi se sistem održao i konsolidovao u narednom periodu.

– čak četvrtina ispitanih pripadnika najvišeg sloja u Cvejićevom istraživanju potiče iz slojeva bivše socijalističke nomenklature (Cvejić 2006, 112). S druge strane, niži slojevi teško da su osetili bilo kakav boljitak. Osim što su osiromašili devedesetih godina, promena novog sistema je za njih značila smanjenu društvenu pokretljivost (Cvejić 2006, 70; Lazić 2011, 138; Lazić 2020, 294) i pad materijalnog položaja (Lazić 2011, 157). U odnosu na manuelne radnike koje izučavamo, samo su seljaci gore prošli što se tiče slojne reprodukcije, odnosno, kako Cvejić naglašava, postoje visoke barijere između najviših i srednjih, i posebno najnižih, društvenih slojeva (Cvejić 2006, 112). Što se tiče konkretno Srbije u doba socijalizma, Cvejić se suzdržava od zaključivanja, dodajući, ipak, kako postoje „naznake klasne razdvojenosti“ koje su „pre svega vezane za prenaplašenu razdvojenost srednje klase (pre svega dela stručnjaka) i jasnu izolovanost niže klase (pre svega nižeg manuelnog i poljoprivrednog sloja)“ (Cvejić 2006, 70; podvukao O. M.).

Budući da je na početku oslobođene transformacije nakon rušenja Miloševića BDP bio na niskom nivou, svaki rast ma koliko bio minoran se mogao koristiti od strane novih vlasti kao dokaz o uspešnosti njihovog načina vođenja države, čime su se lako problemi nejednakosti gurali pod tepih. Merenje prosečnih zarada, koje predstavljaju drugu stranu medalje ovih praksi, je u metodološkom pogledu sklonostim promenama koje uglavnom podrazumevaju da oni zaposleni „na crno“, dakle oni sa najnižim prihodima ili čak oni koji mesecima nisu primili plate, ne budu uključeni u statistiku (Novaković 2017, 93–94). Ulje na vatru je dolio dolazak stranih preduzeća, koji sam po sebi, u nekim idealnim okolnostima ne bi trebao biti problematičan. Subvencijama je država nastojala da pokrene i potom unapredi zaostaluu privredu, tako što će privući strana preduzeća, a sam njihov dolazak je predstavljen kao velik uspeh tranzicije Srbije na globalnom tržištu. Po mišljenju nekih autora, neoliberalna ideologija i obećanje blagostanja kog će tranzicija i privatizacija neumitni doneti je jedan od uzroka statusne konfuzije i akutnog nedostatka klasne svesti radničke klase⁸ (Novaković 2017, 210). „Neukroćenost i divljaštvo“ srpskog kapitalizma oslikava i podatak da je Srbija jedna od retkih postsocijalističkih država koja nije zakonski stala u odbranu malih akcionara (Novaković 2017, 212), čime se monopolističke tendencije samo pogoršavaju. Zaključujući svoju istorijsku analizu radničkih štrajkova u Srbiji, Nada Novaković sumorno beleži da manuelni radnici teško da mogu da se suprotstave novoj kapitalističkoj klasi (Novaković 2017, 292) koje god nacionalnosti ona bila.

Sa prelaskom na nov način reprodukcije društvenog života, iz socijalizma u kapitalizam, došlo je i do promene na planu radnog prava. S obzirom na to da je

8 Kuriozitet je da klasna svest radništva čak i u socijalizmu, prema ranijim istraživanjima Mladena Lazića, ali i drugih onovremenih sociologa, nije bila na nekom zavidnom nivou (Lazić 2011, 203–211).

pridruživanje Srbije EU još uvek bilo percipirano glavni (i iznad svega dostižan) cilj, zakonodavci su se ugledali na zemlje članice i na njihovo Komunitarno pravo. Novi talas promena, međutim, nastupa i pod uticajem globalizacije i globalnih sukoba sa azijskim privrednim gigantima, što je značilo i deregulaciju i liberalizaciju u oblasti radnog prava (Jašarević & Obradović 2021, 36). Brze promene na globalnom/transnacionalnom planu u kombinaciji sa institucionalnom mlitavošću u Srbiji su doprineli tome da velik broj predloženih propisa u protekle dve decenije ne bude primenjen u praksi, dok su drugi propisi primenjivani *ad hoc* (Jašarević & Obradović 2021, 41). Poseban problem na koji Jašarević i Obradović ukazuju je *neusklađenost* propisa. Štaviše, pojam „radni odnos“, kako autori dalje navode – nije definisan u zakonu iako se obilato koristi, kao ni pojam „zaposlen“ (Jašarević & Obradović 2021, 42), te pojedini problemi na radnom mestu ostaju „ispod radara“, a s obzirom na selektivnu statističku metodologiju kojom se RZS služi prilikom računanja bitnih privrednih indikatora, poput obima zaposlenosti, BDP, potrošačke korpe, itd., radnička klasa postaje dvostruko nevidljiva.

Pandemija kovida je takođe predstavljala period velikih izazova. Radnici su zbog promena u lancima snabdevanja uzrokovanim sveopštim zatvaranjem i drugih poremećaja u privredi na svoje otvoreno nezadovoljstvo počeli masovno dobiti otkaze, bez bilo kakvog objašnjenja, a budući da mnogi nisu bili prijavljeni u Nacionalnoj službi za zapošljavanje teško je utvrditi tačan broj onih koji su proglašeni tehnološkim viškovima, kao ni tačan broj poslodavaca koji su se okretali „alternativnim strategijama“ poput smanjenja plata, uparivanja radnika (*pairing-off*), itd. Upravo zbog toga što mnogi nisu bili prijavljeni već su radili „na crno“ ili su radili *part-time* im je pristup finansijskoj pomoći za nezaposlene bio onemogućen nakon što su dobili otkaze (Bradaš, Reljanović & Sekulović 2020, 48). Zanimljivo je da su i mladi upošljeni preko studentskih službi za zapošljavanje i omladinskih zadruga takođe imali isti problem (Bradaš, Reljanović & Sekulović 2020, 51). Drugi podaci, međutim, tvrde da su promene u radnim uslovima i zaposlenosti za vreme pandemije kovida bile osetne, ali da je negativnih posledica bilo malo, barem u prvih godinu dana pandemije, uglavnom po uzlužni sektor (Vladisavljević et al. 2022, 58–59). Po svemu sudeći, postoji izvesno neslaganje u pogledu podataka koji govore o različitim aspektima položaja radničke klase u Srbiji za vreme pandemije kovida. Nedostaju informacije o broju zaraženih u odnosu na klasnu pripadnost, premda nam mogu, uz određene ograde, kao primer poslužiti istraživanja u okviru jedne druge, premda bitno drugačije države – Nemačke, gde su zabeležene razlike u broju zaraženih u zavisnosti od toga kojoj klasi/sloju pripadaju⁹.

9 U Nemačkoj, dakle zemlji globalnog centra, niži slojevi, poput proizvodnih (odnosno manuelnih) radnika pa čak i deo službeničkih slojeva su bili izloženiji riziku od zaraze kovidom u odnosu na one sa viših stupnjeva društvene lestvice, pored toga što su bili opterećeni poslom. Autori

4.2 Analiza položaja radničke klase u Srbiji na primeru Južne Srbije

Svakodnevnica teško da se može zanemariti kada govorimo o društvenoj (ne) pravdi. Radnici južnokorejske fabrike „Jura“ („*Yura Coproration*“) su prema brojnim izjavama koje se mogu naći u medijima morali da rade u pretoplim prostorijama, gde je temperatura prelazila i preko 32 stepena Celzijusa, pod budnim okom osionih menadžera koji su se starali da radnici rade doslovno pognutih glava i bez bilo kakvog razgovora sa drugima. Pridev „osion“ nije upotrebljen samo radi naglašavanja ili kao ukras – menadžeri su, ako je verovati navodima medija, zaista takvi, sudeći, između ostalog, po slučaju koji se dogodio 2024. godine kada je jedan od menadžera gađao dve radnice stolicama, nakon čega su njih dve završile u bolnici zbog posledica stresa. Menadžer je, ipak, ubrzo dobio otkaz (Stojiljković 2019, 236; Pantelić 2024; Canić Milanović 2024). Drugi vidovi kršenja radničkih i čak ljudskih prava, međutim, su se završavala drugačije. „Jura“ je i ranije izazvala negativnu reakciju javnosti kada su mediji pre skoro deceniju otkrili da radnici ove fabrike nose pelene kako bi što manje išli u toalet, koji je inače bio maltene tehnički neupotrebljiv. Kako je tad pisao list „Danas“, prenoseći reči predsednika sindikata „Sloga“, neke radnike su, štaviše, tukli šipkama (Bukvić 2016). Situacija je još teža za radnice. Najpre, zato što u slučaju trudnoće sleduje siguran otkaz, pod objašnjenjem da je to neophodno učiniti „zbog smanjenog obima prodaje“, a potom zato što su radnice trpele konstantno seksualno zlostavljanje i mobing (Bukvić 2016).

Ipak, distanca između radničke klase i drugih u Srbiji se može videti po tome što je jedan deo građana osuđivao radnike zato što su pristali da rade u takvim uslovima, pitajući se zašto se nisu pobunili, budući da imaju brojčanu prednost (Isailović 2022). Pobune jeste bilo, zapravo više pobuna u vidu manjih ili većih štrajkova, obustava rada, itd. (Mašina 2024; Novaković 2024). Daleko od toga da je, istorijski gledano, radnička klasa uvek bila samo pasivni reziduum spram promena koje su nastupale, posebno nakon ekonomske krize 2008. godine zbog koje se Srbija dodano zaduživala u cilju krpljenja rupa u privredi, što je imalo uticaja i na sveže privatizovana preduzeća. 2007. i 2008. godine je za Dan rada organizovan velik broj radničkih protesta na kojima je učestvovalo i do 50000 ljudi. Jedan od zahteva, pored mnogih koji su se ticali neisplaćenih nadnica, prava na topli obrok, penzije, itd., je bio da se načini revizija posledica privatizacije (Stojiljković 2019, 234). Upečatljiv slučaj se dogodio 2011. godine kada su radnici niške firme „Nitex“

navode da je „preživljavanje pandemije na radnom mestu klasno fragmentisano“ i da je posebno pogađalo „ljude koji rade sa ljudima“ (Holst, Fessler, Niehoff 2021, 47–48). Naravno, istraživanje treba uzeti sa rezervom, jer je ipak reč o državi koja bi se, prema već ustanovljenom teorijskom okviru (fusnota 5 ovog rada), smatrala delom globalnog centra (Mandić 2015, 99).

pretili da će skočiti sa fabričkog krova ukoliko država ne reši probleme koji su se prelili i na njih, a sličan slučaj se dogodio i marta dve godine ranije kada su radnici, takođe niške, „Zastave“, koja je nešto docnije transformisana u gore pomenutu „Juru“, iz protesta legli na železničke šine (Stojiljković 2019, 234). Zapravo, stiče se utisak (prevashodno na osnovu pomenutog Stojiljkovićevog napisa) da problem leži i u nezainteresovanosti javnog mnjenja za njihove probleme: štrajkovi radnika nisu nailazili na odjek izvan fabrika (Stojiljković 2019, 234–235). Na osnovu do sad izloženih novinskih izvora o načinu poslovanja kompanije „Jura“ koja predstavlja tek jednu od mnogih u Srbiji i koja je za ovaj rad odabrana kao primer upravo zato što je bila u centru pažnje javnosti jedno vreme, preduzeću je na prvom mestu bitan profit, nakon toga reputacija, zbog čega se prijave radnika o mobingu ignorišu i istovremeno kontrolišu kako ne bi dospele do javnog mnjenja. Inspekcija, prilično mrska direktorima preduzeća, retko dolazi, po rečima radnika, a čak i kad dođe ne uradi ništa što bi njima bilo od koristi ili gledano na pravnom ili čak moralnom planu ispravno (Isailović 2022; Stojiljković 2019, 235). Iako zakonski propisi postoje, oni se nisu poštovali. Izostao je bilo kakav odgovor države, odnosno političke elite, ali zašto? O tome će biti reči u petom odeljku. Pre toga je potrebno uokviriti položaj radničke klase osvrtnom na položaj platformskih i prekarnih radnika.

U odeljku posvećenom pojmovnoj aparaturi, spomenuti su i platformski radnici, čiji je odnos sa poslodavcem posredovan internet-platformama ili aplikacijama pomoću kojih mušterije potražuju dobra ili usluge na daljinu, poput usluga dostave hrane ili prevoza (Jašarević & Obradović 2021, 49). Kako bi se dobila potpunija slika o položaju radničke klase u Srbiji, valjalo bi i njima posvetiti određenu pažnju. Pravno gledano, kako Jašarević i Obradović navode, platformski radnici su potencijalno u još većem problemu budući da nemaju status zaposlenih, stoga nemaju nikakvu pravnu zaštitu, što je direktna posledica modela rada ovih preduzeća, koja inače spadaju u transnacionalna i koja uporno izmiču ionako tromim domicilnim zakonskim propisima, ubirući pritom velike profite¹⁰. Navedena dvojica autora kao početak rešavanja ovog problema pominju modernizovanje pojma poslodavca, odnosno njegovo zakonsko ažuriranje kako bi se i novonastale društvene kategorije zakonom obuhvatile (Jašarević & Obradović 2021, 50–51).

Posebno kontroverzna tema kada se govori o radnicima, ali i o pojedinim slojevima srednje klase koji siromaše, tiče se prekarnosti i prekarijata, odnosno društvenog sloja kog karakteriše nesigurnost radnog mesta uz upitnost ostalih uslova rada (Marković 2018: 216–217). Mada su debate na temu upotrebljivosti pojma prekari-

10 Loši uslovi rada i eksploatacija su doprineli formiranju društvenog pokreta platformskih radnika u Evropi i Severnoj Americi. Aktuelne su u ovom kontekstu i debate o njihovim karakteristikama, tj. da li platformski radnici spadaju u tzv. „lažne“ (samo)zaposlene (dakle u neku varijantu sitnih privatnika; O. M.) ili u radničku klasu (Jašarević & Obradović 2021, 50).

jat razvijene (Marković 2020, 18), konsenzus predstavlja zapažanje da se usled ot-
klanjanja mehanizama države blagostanja, u ovom slučaju sigurnog, najčešće doži-
votnog zaposlenja sa svim beneficijama i osiguranjima, povećava broj ljudi koji rade
za nadnice ispod minimalne, vezani za svoja radna mesta i poslodavce ugovorima¹¹.
Klasa se ovde preklapa sa nacionalnom pripadnošću, jer poslove neretko obavljaju
migranti sprovedu čijeg položaja država ne pokazuje interesovanje, zbog čega je ovde i
više nego upotrebljiv pojam „nepripadajućih građana“ (eng. *denizens*) odnosno gra-
đana koji imaju znatno ograničenja prava u odnosu na druge stanovnike (Marković
2018, 222–223). Najpoznatiji slučaj koji se uklapa u ovu kategorizaciju predstavlja
slučaj kineske kompanije guma „Linglong“ iz Zrenjanina koja je privukla pažnju
medija pre nekoliko godina nakon što su slučajevi kršenja ljudskih prava vijetnam-
skih radnika koji su došli da rade kod njih za male, neisplaćene, nadnice isplivali
na površinu¹² (Radivojević 2024), da bi se naposljetku zbog sumnji na trgovinu lju-
dima umešale čak i Ujedinjene nacije (Mašina 2022). Prekarizacija kao proces je
kontroverzna zato što prekarijat predstavlja kategoriju bez potencijala za društvenu
promenu, što njihov položaj čini lošijim (Marković 2025, 44).

Ukoliko kapitalu više nije isplativo iz ovog ili onog razloga da posluje na ne-
kom mestu, jednostavno će ga napustiti, ostavljajući, ako ne opustelu životnu sre-
dinu, onda horde radnika bez posla, poput fabrike elektronskih sklopova „Elrad“
sa pogonom u Vlasotincu koja je ukupno otpustila 144 stalno zaposlena radnika u
poslednjih nekoliko godina, najpre 23 u avgustu 2022. godine, potom 71 radnika
tri meseca docnije, a potom još 50 u oktobru 2025. godine. Iako se nisu slagali sa
ovom odlukom, radnici su odlučili da igraju po pravilima nadređenih prevashodno
kako ne bi ostali bez otpremnina koje su im obećane. „Elrad“ se pravdao javnosti i
medijima kako usled „dodatnog pogoršanja ekonomske situacije koja je prvashodno
posledica smanjenja porudžbina i drugih globalnih ekonomskih tokova“ mora da

11 Istraživanja prekarnosti u Srbiji iz 2012. i 2018. godine pokazuju da su riziku od prekarnosti
najviše izložene žene, mladi, zaposleni u privatnom sektoru, neformalno zaposleni kao, oni koji
rade povremene ili dodatne poslove kao i pripadnici nižih društvenih stratuma. Poboljšanja rad-
nih uslova u navedenom periodu se tiču pre svega redovnosti plata i uplaćivanja doprinosa, dok
su svi ostali problemi – neplaćen prekovremeni rad, uskraćivanje bolovanja i godišnjih odmora,
zabrane sindikalnog organizovanja, seksualno uznemiravanje i omalovažavanje na radnom me-
stu – ostali nerešeni (Marković 2019).

12 Osim što su radili za niske nadnice koje im nisu ni bile naposljetku isplaćene, vijetnamski radnici
su morali da spavaju u barakama u kojima nije odrađena adekvatna termoizolacija, a hrana koju
su im služili je bila toliko lošeg kvaliteta da su naposljetku, ako je verovati navedenim izvorima,
počeli da postavljaju zamke kako bi lovili okolnu divljač. Bilo kakav vid otpora je onemogućen
kako nezainteresovanošću i neprijateljskim stavom menadžera i direktora preduzeća, tako i za-
branama štrajkova. Lokalne vlasti su pokušale da zataškaju slučaj, između ostalog i potonjim
sprečavanjem prilaska aktivista i novinara novom boravištu radnika upotrebom fizičko-tehnič-
kog obezbeđenja. Radnici su kasnije kolektivno dobili otkaze, a zahtevi za boravišne dozvole su
im odbijeni (Radivojević 2024), što je samo konsolidovalo njihov status nepripadajućih građana.

„smanji proizvodne kapacitete“. Zanimljivo je da je 2022. godine ovo preduzeće, koje se može s razlogom okarakterisati kao transnacionalno, otvoreno demantovalo „ne-osnovane glasine“ da svoju proizvodnju premešta u države sa jeftinom radnom snagom poput Meksika i Filipina (Rešetka 2022; Marinković 2025). Južnokorejska „Jura“ o kojoj je već bilo reči je u februaru ove godine otpustila deo radnika zbog pada prodaje, a slična je situacija i sa „Aptivom“, „Benetonom“ i „Džonson elektrikom“ (Canić Milanović 2025a; Canić Milanović 2025b). Najsvježiji slučaj se dogodio krajem oktobra ove godine u Vranju gde je tamošnja fabrika tekstila „Kentaur Balkans“ bez bilo kakvog objašnjenja ili prethodnog upozorenja stavila katanac na fabriku i otpustila između 250 i 300 radnika (Beta 2025; Radovanović 2025). U pitanju je dansko preduzeće koje je neposredno pri osnivanju subvencionisano sa više od 900.000 evra državnog novca, dok su radnici radili za minimalac (Dejanović 2021), što očigledno predstavlja neracionalnu alokaciju resursa na duge staze, na stranu što je još jedan od primera eksploatacije radnika i veza domicilne političke i ekonomske elite, o čemu će se prodiskutovati uskoro. Za sad je teško, međutim, naći objašnjenje zašto uopšte dolazi do *en masse* zatvaranja fabrika širom Srbije, premda ima smisla tražiti isto na globalnom, odnosno transnacionalnom planu (nacionalne države u kojima se ljudska i građanska prava krše još intenzivnije i beskrupuloznije nego ovde), naravno, ne zapostavljajući trenutni kontekst koji podrazumeva krizu političkog sistema u Srbiji. Izvesno je da najveću cenu plaćaju oni sa dna društvene hijerarhije.

5. DELATNI POTENCIJAL RADNIČKE KLASJE U ODNOSU NA POLITIČKU ELITU

Iznenadujuće je saznanje da radnici ipak nisu, toliko letargični koliko se mislilo isprva u skladu sa teorijskim okvirom, što je dobra stvar. Ipak, zašto radnički bunt nije urodio plodom? Da li je posredi problem neke strukturalno determinisane osobine na koju oni nemaju uticaja i koje nisu svesni ili možda treba drugačije pristupiti ovom problemu? Učestalost štrajkova čak i u doba konsolidacije kapitalizma i ubrzane transformacije govori o njihovoj, uslovno rečeno, kolektivnoj refleksivnosti. Ukoliko se vratimo natrag istraživanjima iz već navedenih zbornika i kolekcija, dolazimo do pojma delatnog potencijala, koji se najjednostavnije može definisati kao sposobnost određenih društvenih grupa da se organizuju i delaju na političkom planu u cilju ostvarenja svojih specifičnih interesa. Drugim rečima, koliko su šanse pojedinih društvenih grupa, klasa i slojeva, da doprinesu nekoj društvenoj promeni. Prema rezultatima najpouzdanijih istraživanja koja su dostupna na ovu temu, ubedljivo najveći delatni potencijal imaju pripadnici političke elite, odnosno politički rukovodioci (Poleti, Lazić, Vukelić 2016, 215), upadljivo veći i od ekonomske elite

(Stanojević, Vukelić 2014, 163). Sve ostale klase i slojevi praktično nemaju nikakvih šansi da nešto promene. Drugim rečima, iskustva svakodnevce se poklapaju u nekim ključnim tačkama sa empirijskim istraživanjima.

U trenutku pisanja ovog rada, u javnom diskursu još uvek su aktuelni politički sukobi, započeti studentskim blokadama i protestima, kao i građanskim protestima i drugim vidovima građanske neposlušnosti¹³. Premda je, s obzirom na ove događaje, problematičan stav da sve druge klase i slojevi sem političke elite nemaju dovoljno izražen delatni potencijal, nije daleko od istine kada se sučeli sa prethodno izloženim člancima i podacima. Štrajkovi, iako česti i neretko brutalni, su imali parcijalan karakter i pre se javljali kao odgovor na konkretne situacije, poput smanjenja plata, pogoršanja radnih uslova, itd. Istovremeno, politički rukovodioci, s obzirom na to da su deo političke elite i da samim tim poseduju najveću svest o svojim interesima, imaju pristup organizacionim, ali i nezanemarljivim ekonomskim resursima jer stupaju u svojevrstu simbiozu sa ekonomskom elitom, o čemu je već bilo reči u prethodnim redovima (Lazić, Poleti 2014, 162–163; Lazić 2014: 252), te mogu lako da slegnu ramenima i zažmure na oba oka pred očiglednim kršenjem radničkih prava. Kao što Mladen Lazić i Jelena Pešić ilustruju, „državna dominacija nad javnim prostorom i dalje ne omogućava jednakost šansi za predstavljanje različitih interesa (barem u privatnim medijima i na društvenim mrežama)“ (Lazić, Pešić 2019, 188), a slična razmatranja se mogu naći i kod Zorana Stojiljkovića koji dominaciju političkog u Srbiji nad drugim aspektima društvenog života, uključiv i privredni, naziva po ugledu na Maksa Vebera (Max Weber) „političkim kapitalizmom“ kog karakteriše stalna borba za prevlast (Stojiljković 2019, 232–233). Rečju, ekonomska elita svoju moć dobrim delom crpi iz *veza* sa političkom elitom zbog čega može da se ponaša kako želi, ignorišući očita kršenja ljudskih prava, čime politička dodatno potpomaže, svesno ili nesvesno, stranom kapitalu.

Prethodni pasus naglasak stavlja na *vezu* privredne elite sa političkom. Međutim, šta je sa političkom elitom i državom po sebi? Ukoliko je delatni potencijal političke elite na tako visokom nivou, zašto nisu reagovali na kršenje radničkih prava, ne samo domicilnog stanovništva, već i radnika druge nacionalnosti? Ako je delatni

13 1. novembra 2024. godine se u Novom Sadu urušila nadstrešnica na glavnoj železničkoj stanici, usmrтивši tom prilikom na licu mesta petnaestoro ljudi, dok je još jedna žrtva podlegla povredama dve nedelje docnije. Građani i studenti su ubrzo izašli na ulice kako bi odali poštu žrtvama, istovremeno zahtevajući odgovornost političke elite. Protesti su bili praćeni i brojnim incidentima prilikom kojih su pojedini građani, za koje se *post hoc* saznalo da imaju veze sa vladajućom partijom SNS ili su čak njeni funkcioneri, napadali učesnike. Ubrzo i studenti ulaze u blokade svojih matičnih fakulteta, najpre u znak podrške napadnutim studentima Fakulteta dramskih umetnosti u Beogradu 22. novembra iste godine, a potom se studentske blokade zahvataju celu Srbiju, da bi do kraja decembra svi fakulteti državnih univerziteta bili blokirani. Blokade će trajati sve do početka 2026. godine i odvijace se naporedo sa građanskim protestima širom Srbije kao i drugim vidovima građanske neposlušnosti.

potencijal radnika nepostojeć, uprkos njihovim izlivima nezadovoljstva, poštovanje već donetih zakonskih propisa ga neće samo po sebi povećati. Štaviše, političkoj eliti bi išao na ruku zato što bi mogla sebe predstaviti javnosti u dobrom svetlu, što bi im išlo na ruku u potonjoj političkoj borbi. Zašto je izostao nužan odgovor države, odnosno političke elite? Inspekcija koja retko dolazi, spomenuta u drugom delu četvrtog odeljka, je tek jedan od mnogih korektivnih mehanizama kojim država (i politička elita koja je na njenom čelu) može i mora upotrebiti kada dođe do kršenja prava građana na njenoj teritoriji. Jedan od potencijalnih odgovora je već naglašavan u uvodnim odeljcima, a to je pravdanje društvenih odnosa i postojećeg sistema tržištem (Boltanski, Chiapello 2007, 38) koje se javlja u vidu selektivno protekcionističkih narativa sa kojima politička elita istupa pred javnost tvrdeći da istovremeno nastoji da zaštiti svoje građane od svih neprijatnosti, ma kakve one bile, i da učini društvo i državu konkurentnijom na tržištu. U praksi, međutim, primat se daje drugom, pre svega stranim preduzećima, dok zaštita vlastitih građana, u ovom slučaju radničke klase, ostaje samo na nivou (medijskog) diskursa (Lazić 2016, 229; Lazić, Pešić 2019, 188). Kao što tvrde teoretičari zavisnosti (Pešić 2025, 185–189), periferne zemlje moraju da se prilagode interesima zemalja centra (i neretko poluperiferije) zato što su između ostalog i na tržišnom planu u inferiornom položaju i zato što nemaju šta drugo da ponude sem vlastitih sirovina i radne snage¹⁴.

Mladen Lazić, međutim, zaokružujući nalaze istraživanja političke elite, dodaje kako je ona izuzetno fragmentisana zato što pri svakoj značajnijoj promeni njene strukture, nova elita apsorbuje nezanemarljiv deo stare, koja se razlikuje i po ideološkim i životnim stavovima i po njihovoj čvrstini. Zbog toga, politička elita u Srbiji nema jasan plan i pravac u kom bi delala zbog čega značajni problemi, poput kršenja radničkih prava u ovom slučaju, ostaju nerešena (Lazić 2016, 229–230). Država je slaba zato što je njena politička elita slaba, a slaba je zato što je fragmentisana¹⁵. Samim tim postoji i veći prostor za (ne)posredan pritisak od strane zemalja centra i poluperiferije (fusnota 14 ovog rada), što se ogleda i u činjenici da su prava vijetnamskih radnika kršili kineski poslodavci u slučaju fabrike „Linglong“ (Mašina 2022; Radivojević 2024). U pitanju je paradoksalna situacija gde je politička elita nadmoćna u odnosu na sve druge grupe, ali nije u stanju da se izbori sa kršenjem prava tih grupa na čijem se čelu nalazi.

Postavlja se pitanje naposljetku kako rešiti ove probleme. Zakonski propisi koji se tiču prava radnika postoje, premda se moraju dopuniti i izmeniti tako da obuhvataju i novonastale platformske radnike, moraju da se na prvom mestu

14 Nije na odmet spomenuti u kontekstu nejednake privredne razmene i konkurentnosti da, sa staništa teorije svetskog sistema, periferiju karakteriše upravo slaba država (Mandić 2015: 83).

15 Ovo takođe može biti objašnjenje zašto se naporedo sa pravima radnika krše i prava žena i drugih nacionalnosti, uprkos tome što politička elita, barem prema rezultatima dosad obavljenih istraživanja, nije patrijarhalna niti ksenofobična (Lazić 2016; Lazić, Pešić 2019; Lazić 2020).

sprovode i poštuju i da se njihovo kršenje sankcioniše, što se ne čini, kao što je gore izloženo. Mogućnost samostalnog radničkog organizovanja i samoupravljanja (poput onog koje je nastalo u Argentini i to u trenutku krize 2008. godine; za više na tu temu pogledati Petrović, Cvejić 2014, 261–262; Petrović 2022, 319–333) teško da je moguće, s obzirom na mizeran delatni potencijal radnika i njihovu rasparčanost. S razlogom se neko može zapitati da li je onda rešenje u promeni političkog sistema, ukoliko se već radnici ne mogu ojačati. Slobodan Antić (Antić, 2025) je već ranije pisao o potrebi za novim izbornim sistemom, smatrajući da bi se ovom promenom mogli rešiti i problemi nepravednih nejednakosti koje uticaj stranog kapitala pogoršava, ako mu već nije uzrok. Pitanje je, međutim, kako rešiti problem rasparčanosti i posledične slabosti političke elite spram transnacionalnih aktera.

6. ZAKLJUČAK

O društvenoj (ne)pravdi se ne može govoriti ukoliko je odvojimo od pojma nejednakosti, koji je danas neodvojiv od neoliberalizma i globalizacije. Nacionalne države i dešavanja u njima predstavljaju tek vrh ledenog brega, premda se u njima najbolje uočavaju na nivou svakodnevnog života systemske i strukturne protivrečnosti i osobine neoliberalnog globalizovanog kapitalizma. Ne samo što se prava (na prvom mestu u ovom radu) radničke klase krše na zakonskom planu, već usled konstelacije systemskih i institucionalnih činilaca, oni nisu u stanju da se izbore za ista, barem trenutno. Klasa je povezana i sa nacionalnom pripadnošću i rodom, zbog čega pojedincima postaje još teže u ovoj društvenoj borbi. Ukoliko je radnik žena, seksualno uznemiravanje i omalovažanje na radnom mestu će biti uobičajeni, a trudnoća će značiti otkaz, uprkos medijskim narativima o padu nataliteta. Ukoliko je radnik migrant, zlostavljaoce ga kapitalisti koji drže preduzeća u kojima radi, premda je iste nacionalne pripadnosti, kao i domicilni kapitalisti, dok je politička elita nezainteresovana spram njihovog položaja i položaja drugih radnika. Metodološki neopouzdana statistički podaci čine radnike, i niže klase i slojeve uopšte, nevidljivim, kao i pravni sistem, što se pokazalo primerom radnog prava koje iz nekog razloga nije definisalo elementarne pojmove poput „zaposlenosti“ ili čak „radnog odnosa“. Društvena nevidljivost, pre svega ona tendenciozna pred pripadnicima domicilne političke elite, znači da ideal društvene pravde ne može biti uopšte zadovoljen, ni teoretski ni praktično, zbog čega se ne može postići ni demokratija u Srbiji. Ipak, sa svetlije tačke gledišta, istraživanje je pokazalo i da radnici, bez obzira na nizak delatni potencijal nisu uopšte pasivna, letargična klasa, već da se bore za svoj položaj i dobrobit, onoliko koliko su u mogućnosti.

LITERATURA:

1. Antić, Slobodan. 2025. *Srbiji je potrebna promena izbornog sistema*. Novi Standard. <https://standard.rs/2024/12/29/srbiji-je-potrebna-promena-izbornog-sistema/>, poslednji pristup 26. 12. 2025.
2. Beta, 2025. *Fabrika Kentaur Balkans u Vranju radnike obavestila o gašenju proizvodnje nepotpisanim papirom*. <https://beta.rs/content/233305-fabrika-kentaur-balkans-u-vranju-radnike-obavestila-o-gasenju-proizvodnje-nepotpisanim-papirom>, poslednji pristup 12. 11. 2025.
3. Bogdanović, Nevena. 2024. *Radnici leskovačke Yure štrajkuju zbog plata, toplog obroka i toaleta*. Radio Slobodna Evropa. <https://www.slobodnaevropa.org/a/yura-leskovac-srbija-radnici-strajk-fabrika-plate/32992007.html>, poslednji pristup 12. 11. 2025.
4. Boltanski, Luc, Chiapello, Eve. 2007. *The New Spirit of Capitalism*. London, New York: Verso.
5. Bukvić, Ljiljana. 2016. *Ne daju im da idu u toalet, teraju ih da nose pelene*. Danas. <https://www.danas.rs/vesti/ekonomija/ne-daju-im-da-idu-u-toalet-teraju-ih-da-nose-pelene/>, poslednji pristup 12. 11. 2025.
6. Bradaš, Sarita, Reljanović, Mario, & Sekulović, Ivan. 2020. *The impact of the COVID-19 epidemic on the position and rights of workers in Serbia: With particular reference to frontline and informal economy workers and multiply affected worker categories*. Center for Democracy Foundation & United Nations Serbia.
7. Canić Milanović, Jelena. 2024. *Incident u leskovačkoj „Juri“: Menadžer gađao radnice stolicom, dve završile u bolnici*. Južne Vesti. <https://www.juznevesti.com/hronika/incident-u-leskovackoj-juri-menadzer-gadjao-radnice-stolicom-dve-završile-u-bolnici/>, poslednji pristup 12. 11. 2025.
8. Canić Milovanović, Jelena. 2025a. *Nakon „Jure“ i „Aptiv“ u Leskovcu nudi sporazumne otkaze zaposlenima*. Južne Vesti. <https://www.juznevesti.com/drustvo/nakon-jure-i-aktiv-u-leskovcu-nudi-sporazumne-otkaze-zaposlenima/>, poslednji pristup 12. 11. 2025.
9. Canić Milovanović, Jelena. 2025b. *Odbornik Stanković: Posle „Benetona“ pljušte otkazi i u „Džonson elektriку“*. Južne Vesti. <https://www.juznevesti.com/ekonomija/odbornik-stankovic-posle-benetona-pljuse-otkazi-i-u-dzonson-elektriku/>, poslednji pristup 12. 11. 2025.
10. Cvejić, Slobodan. 2006. *Korak u mestu: Društvena pokretljivost u Srbiji u procesu post-socijalističke transformacije*. Beograd: Čigoja štampa.
11. Cvejić, Slobodan, Petrović, Irena. 2014. *Očuvanje zaposlenosti putem radničkog samoupravljanja – slučaj oporavljenih preduzeća u Argentini*. *Sociologija*, 56 (3): 239–264.
12. Dejanović, Milica. 2021. *„Kentaur“ dobija iz budžeta Srbije skoro milion evra, plata radnika ne manja od minimalca*. Južne Vesti. <https://www.juznevesti.com/ekonomija/kentaur-dobija-iz-budzeta-srbije-skoro-milion-evra-plata-radnika-ne-manja-od-minimalca/>, poslednji pristup 12. 11. 2025.
13. Eichenhofer, Eberhard. 2005. *Sozialrecht und soziale Gerechtigkeit*. *Juristen Zeitung*, 60 (5): 209–216.

14. Jašarević, Senad, Obradović, Goran. 2021. Aktualnost radnog prava Srbije i novi izazovi. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, 60 (92): 35–57.
15. Harvey, David. 2007. *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford University Press.
16. Holst, Hajo, Fessler, Agnes, Niehoff, Steffen. 2021. Arbeiten in der Pandemie – Klassenungleichheiten und fragmentierte Corona-Erfahrungen. In: Ludwig, Carmen, Simon, Hendrik, Wagner, Alexander (Hrsg.): *Entgrenzte Arbeit, (un-)begrenzte Solidarität? – Bedingungen und Strategien gewerkschaftlichen Handelns im flexiblen Kapitalismus*. 34–51. Auflage: Münster.
17. Ioannou, Gregoris, Charalambous, Giorgos. 2024. Critical Junctures, Ideological Continuity and Change in Western Europe: Comparing the Pandemic and the Global Financial Crises. *Global Society* 39 (2): 130–157.
18. Isailović, Miljana. 2022. *Fabrika iz pakla u kojoj radnici nose pelene i padaju u nesvest zbog vrućine*. Nova. <https://nova.rs/vesti/biznis/fabrika-iz-pakla-u-kojoj-radnici-nose-pelene-i-padaju-u-nesvest-zbog-vrucine/>, poslednji pristup 12. 11. 2025.
19. Klein, Naomi. 2007. *Shock Doctrine*. Metropolitan Books. Henry Holt and Company. New York.
20. König, Helmut, Richter, Emanuel. 2008. Gerechtigkeit in Europa: Einleitung. In: König, Helmut, Richter, Emanuel, & Schielke, Sabine. (Eds.). *Gerechtigkeit in Europa: Transnationale Dimensionen einer normativen Grundfrage*. 9–22. transcript Verlag.
21. Kuljić, Todor. 2002. *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*. Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
22. Kuljić, Todor. 2018. *Prognani pojmovi – Neoliberalna pojmovna revizija u misli o društvu*. Beograd: Clio.
23. Lazić, Mladen. 2005. *Promene i otpori: Srbija u transformacijskim procesima*. Beograd: Filip Višnjić.
24. Lazić, Mladen. 2011. *Čekajući kapitalizam – nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*. Beograd: Službeni glasnik.
25. Lazić, Mladen. 2014. Kakav kapitalizam, kakva kapitalistička klasa?. U: Lazić, Mladen. (ur.). *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. 241–253. Beograd: Institut za Sociološka Istraživanja. Čigoja Štampa.
26. Lazić, Mladen. 2016. Konsolidacija novih klasnih odnosa u Srbiji: konsolidacija kapitalističke elite. U: Lazić, Mladen. (ur.). *Politička elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. 219–242. Beograd: Filozofski fakultet. Institut za Sociološka Istraživanja.
27. Lazić, Mladen, Pešić, Jelena. 2019. Stabilizacija kapitalističkog poretka u Srbiji i prihvatanje liberalnih vrednosnih orijentacija. 187–214. U: Lazić, Mladen, Cvejić, Slobodan (ur.). *Stratifikacijske promene u periodu konsolidacije kapitalizma u Srbiji*. Beograd: Institut za Sociološka Istraživanja.
28. Lazić, Mladen. 2020. Social Stratification Changes in Serbia. An Introduction. *Comparative Southeast European Studies*, 68 (3): 291–302.
29. Lazić, Selena, Poleti, Dunja. 2014. Subjektivni činioci delatnog potencijala ekonomske elite. U: Lazić, Mladen. (ur.). *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije*

- kapitalističkog poretka*. 145–164. Beograd: Institut za Sociološka Istraživanja. Čigoja Štampa.
30. Mankju, Gregori. 2005. *Principi ekonomije*. Beograd. Ekonomski fakultet
 31. Mandić, Stefan. 2015. Položaj Srbije u svetskom kapitalističkom sistemu. *Kultura*, 148: 80–101.
 32. Mandić, Stefan. 2024. Ekonomski i ideološki položaj nerazvijenih zemalja i potencijal za njihovu emancipaciju. U: Zvijer, Nemanja. (ur.): *Neizbežnost interkulturalnosti*. 323–347. Beograd: Institut za sociološka istraživanja.
 33. Marković, Aleksandra. 2018. *Prekarnost i migranti: prolazni izazov ili pretnja za sigurnost i stabilnost neoliberalizma*. Beograd: Repozitorijum Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja.
 34. Marković, Aleksandra. 2019. Prekarnost radnih uslova u Srbiji. u: Lazić Mladen & Cvejić Slobodan. (ur.). *Stratifikacijske promene u periodu konsolidacije kapitalizma u Srbiji*. 121–141. Beograd: Filozofski Fakultet. Institut za Sociološka Istraživanja.
 35. Marković, Aleksandra. 2020. Prekarijat i neka pitanja društvene strukture i društvenih nejednakosti. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 39 (2–3): 109–126.
 36. Marković, Aleksandra. 2025. Uporedna analiza ideološko-političke orijentacije prekarizata u Srbiji, Nemačkoj i Hrvatskoj. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 44 (1–2): 17–51.
 37. Marinković, Darko. 2016. Participation of employees in defining economic policy and strategy. *SEER: Journal for Labour and Social Affairs in Eastern Europe*, 19 (2): 213–222.
 38. Marinković, D. 2022. Novi talas otkaza u „Elradu“: još 50 radnika ostaje bez posla do kraja meseca. Rešetka. <https://resetka.rs/novi-talas-otkaza-u-elradu-jos-50-radnika-ostaje-bez-posla-do-kraja-meseca/>, poslednji pristup 12. 11. 2025.
 39. Mašina. 2022. *Ujedinjene nacije zabrinute zbog navoda o trgovini ljudima u Zrenjaninu*. <https://www.masina.rs/ujedinjene-nacije-zabrinute-zbog-navoda-o-trgovini-ljudima-u-zrenjaninu/>, poslednji pristup 12. 11. 2025.
 40. Mašina. 2024. *Radnici Jure su dva dana u štrajku, ali su obespravljani od 2010. godine*. <https://www.masina.rs/radnici-jure-su-dva-dana-u-strajku-ali-su-obespravljani-od-2010-godine/>, poslednji pristup 12. 11. 2025.
 41. Moulier-Boutang, Yin. 2011. *Cognitive Capitalism*. Cambridge: Polity Press.
 42. Novaković G., Nada. 2017. *Radnički štrajkovi i tranzicija u Srbiji od 1990. do 2015. godine*. Rosa Luxemburg Stiftung & IFDT.
 43. Nedović, Slobodanka. 2005. *Država blagostanja: ideje i politika*. Centar za unapređivanje pravnih studija; Centar za slobodne izbore i demokratiju.
 44. Pantelić, Katarina. 2024. *Fabrika Jura – „Zabranjeni grad“*. Nova Ekonomija. <https://novaekonomija.rs/vesti-iz-zemlje/fabrika-jura-zabranjeni-grad>, poslednji pristup 30. 10. 2025.
 45. Petrović, Irena. 2022. *Oporavljena preduzeća. Nastanak i održivost radničkog samoupravljanja u Argentini*. Beograd: ISI.

46. Pešić, N. Jelena. 2025. *Teorije zavisnosti: Kapitalizam iz vizure periferije*. Beograd: Filozofski Fakultet.
47. Poleti, Dunja, Lazić, Selena, Vukelić, Jelisaveta. 2016. Delatni potencijal političke elite. U: Lazić, Mladen. (ur.). *Politička elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. 201–218. Beograd: ISI FF. Čigoja Štampa.
48. Radivojević, Jelena. 2024. *Dosije Linglong – Teška eksploatacija stranih radnika uz podršku državnih subvencija*. A11 – Inicijativa za ekonomska i socijalna prava. <https://www.a11initiative.org/dosije-linglong-teska-eksploatacija-stranih-radnika-uz-podrsku-drzavnih-subvencija/>, poslednji pristup 11. 11. 2025.
49. Radovanović, Tamara. 2025. *Više od 250 ljudi ostaje bez posla u Vranju, zatvara se „Kentaur“*. Južne Vesti. <https://www.juznevesti.com/drustvo/vise-od-250-ljudi-ostaje-bez-posla-u-vranju-zatvara-se-kentaur/>, poslednji pristup 12. 11. 2025.
50. Radonjić, Ognjen. 2002. Tehnološka razvijenost kao važan uslov konkurentnosti na međunarodnom tržištu. *Sociologija*, 44 (2): 175–192.
51. Radonjić, Ognjen. 2004. Globalizacija na Balkanu: zona slobodne trgovine i perspektive privlačenja krupnih institucionalnih investitora na domaće tržište kapitala. *Sociologija*, 46 (2): 167–182.
52. Radonjić, Ognjen, Zec, Miodrag. 2013. Poslednji tango u Evrozoni? – pukotine u Evro konstrukt. *Sociologija*, 55 (1): 1–24.
53. Radonjić, Ognjen. 2024. Poremećaji u svetskoj ekonomiji u pandemijskom i postpandemijskom periodu 2020–2022. 95–112. U: *Postepidemiološki stres: istorijske i medicinske dileme: zbornik radova*.
54. Račić, Anđelka. 2012. Trade union and social rights as a part of human rights. *SEER: Journal for Labour and Social Affairs in Eastern Europe*, 15 (4): 545–552.
55. Rešetka. 2022. *Oglasila se uprava „Elrada“: Otpuštanje 71 radnika jeste nepopularna mera koju smo pokušali što duže da odlazemo*. <https://resetka.rs/oglasila-se-uprava-elrada-otpustanje-71-radnika-jeste-nepopularna-mera-koju-smo-pokusali-sto-duze-da-odlazemo/>, poslednji pristup 12. 11. 2025.
56. Stanojević, Dragan, Vukelić, Jelisaveta. 2014. Objektivni činioci delatnog potencijala ekonomske elite. U: Lazić, Mladen. (ur.). *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. 125–144. Beograd: Institut za Sociološka Istraživanja. Čigoja Štampa.
57. Stojiljković, Zoran. 2019. Strikes and the power/lessness of the union. *SEER: Journal for Labour and Social Affairs in Eastern Europe*, 22 (2): 225–244.
58. Stokes, Bruce. 1999. The Protectionist Myth. *Foreign Policy*, 117 (177): 88–102.
59. Vuletić, Vladimir. 2004. Protekcionizam i slobodna trgovina u vreme globalizacije. *Sociologija*, 46 (1): 45–70.
60. Vladislavljević, Marko, Lazar, Lebedinski, Vladimir, Vukmirović, Jelena, Banović. 2022. *Effects of the COVID-19 pandemic on the labour market and the position of vulnerable groups in Serbia*. Belgrade: Institute of Economic Sciences.
61. Turek, Jürgen. 2017. Das Paradigma der Zukunft: Die Omnipotenz der Globalisierung. In: *Globalisierung im Zwiespalt: Die postglobale Misere und Wege, sie zu bewältigen*. 35–68. transcript Verlag.